

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ NÜMAYƏNDƏLƏRİNİN POEZİYASINDA SATİRİK ÜSLUBUN BƏDİİ DİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

MEHRİBAN ƏSƏDULLASOY(QULİYEVA)

Doç., Dr., dosent, Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan, Azərbaycan
quliyeva.mehriban@list.ru, ORCID No: 0000-0002-2640-5220

Xülasə*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai - siyasi mənzərəsində baş verən tarixi hadisələr ədəbiyyata da təsir etmiş, poeziya üçün mənbə rolunu oynamışdır. Azərbaycanda satira ənənələrinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalı ictimai oyanış, intibah ideyalarının təşəkkülündə əvəzsiz rol oynamış, mürəkkəb ictimai - siyasi proseslərdə milli birlik, milli dil kimi maraqlara xidmət mövqeyində fəaliyyət göstərmiş, milli oyanış hərəkatının daim ön sıralarında dayanan, sözünün ecazkar qüdrətinə inanaraq avamlıq, mədəni geriliklə fədakarcasına mübarizə aparan qələm əhlini sonadək dəstəkləmişdir. Bu dövrdə satirik üslubda yazılan şeirlərin mövzu dairəsi hərtərəfli və əhatəli olduğu kimi, bədii təsvir vasitələri ilə də bir o qədər də zəngindir. İnkilabi demokratik fikirlərini xalq dilinin canlı ifadələri ilə təqdim edən şairlər dünyadan bixəbər olmaq, cəhəlet yuxusundan ayılmaq kimi məsələlərdə birləşmiş, dil, ifadə nöqtəyi – nəzərdən formalaşmış ədəbi dilin satira üslubunda poeziya nümunələri yazmışdılar. Mollanəsrəddinçi şairlərin inkilabi mövzularda yazdığı şeirlərdə fikir sərbəstliyi, sərbəst şeirin imkanlarından bəhrələnmə, gerçəkliyin əks olunmasına fəal estetik mövqedən yanaşılma özünü göstərmiş, sənət dilinin keyfiyyətinə diqqət edilmiş, sərbəst fikirlərin ahəngi əsasında inkilabi ruhda poeziya nümunələri ərsəyə gəlmişdir. Sosial həyatda görmək istəmədikləri ictimai eybəcərlikləri tənqid hədəfinə çevirən mollanəsrəddinçi şairlər satiranın gücündən məharətlə istifadə etmişdilər. Satirik şeirlərdə milli oyanış hərəkatı aparıcı mövzuya çevrilmiş, ictimai mühitlə birbaşa bağlı olmuş, həyatın hər bir dəyişikliyinə sadə dildə münasibət göstərilmiş, təbiilik və kolorit qorunub saxlanmışdır. Satira dilinin lüğət tərkibi əvvəlki dövrlərə nisbətən ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını ictimai – siyasi həyatdakı dinamikağa uyğun əks etdirmişdir.

Açar sözlər:Ədəbi Mühit, Bədii Dil, Poeziya Dili, Satirik Dil, Dil və Üslub

NAHÇIVAN EDEBİ ORTAM TEMSİLCİLERİNİN ŞİİRİNDE HİCİV STİLİNİN SANATSAL DİL ÖZƏLLİKLƏRİ

Özet

20. yüzüylün başlarında Azərbaycan'ın sosial və siyasi manzarasında meydana gələn tarixi olaylar edebiyatı da etkilemiş, şiir için kaynak rolünü oynamıştır. Azərbaycanda hiciv geleneklerinin oluşmasında ve gelişmesinde olağanüstü hizmetler sağlayan “Molla Nasreddin” dergisi toplumsal uyanış ve rönesans fikirlerinin oluşmasında yeri doldurulamaz bir rol oynamış, karmaşık sosyal ve siyasi süreçlerde milli birlik ve milli dil gibi çıkarılara hizmet mevkiinde faaliyette bulunmuş, ulusal uyanış hareketinin her zaman ön saflarında yer alan, sözlerinin mucizevi gücüne inanarak, sıradanlığa ve kültürel geriliğe karşı özveriyle mücadele eden kalem halkını sonuna kadar desteklemiştir. Bu dönemde hiciv tarzında yazılan şiirlerin kapsamı geniş ve kapsamlı olduğu gibi, sanatsal tanımlama yönünden bir o kadar zengindir. Devrimci demokratik düşüncelerini yerel dilin canlı ifadeleriyle ortaya koyan şairler, edebiyat dilinin hiciv tarzında şiir örnekleri yazmış, dünyadan habersiz olmak, cəhəlet yuxusundan uyanmaq gibi konularda birləşmişlərdir. Mollanəsrəddinçi şairlərin devrim niteliğindəki konularda yazdığı şiirlerde düşünce özgürlüğü, özgür şiirin olanaklarından yararlanılması, gerçəkliğin yansımaya aktif bir estetik yaklaşım sergilenmiş, sanatsal dilin niteliğine önem verilmiş, özgür düşüncələrin uyumu əsas alınaraq devrimci ruhta şiir nümunələrinə yer verilmişdir. Toplumsal həyatda görmək istəmədikləri kamusal kötülükleri eleştiri hədəfi halinə gətirən Mollanəsrəddinçi şairləri, hicvin gücünü ustalıkla kullanmışlardır. Hiciv şiirlerinin milli uyanış hareketi ana konu olmuş, sosyal çevre doğrudan ilişkilendirilmiş, həyatdakı hər dəyişiklik sadə bir dille işlənmiş, doğallıq və renk korunmuştur. Hiciv dilinin söz varlığı öncəki dövrlərə görə toplumsal və siyasal yaşamın dinamiklərinə uyğun olaraq ulusal dilin anlatım olanaklarını yansıtmaktadır.

Anahtar Kelimələr: Edebi ortam, sanat dili, şiir dili, hiciv dili, dil və üslup

Atf / Citation

Əsədullaso, M. (2024). Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin poeziyasında satirik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri. *Anadolu Türk Eğitim Dergisi*, 6 (1), 146-157.

Əsədullaso, M. (2024). Artistic Language Characteristics of the Satirical Style in the Poetry of The Representatives of the Nakhchivan Literary Environment. *Anatolian Turkish Journal of Education*, 6 (1), 146-157.

* Bu çalışma 17 Şubat 2016 tarihinde yapılan 1 no'lu toplantıyla onaylanmış, doktora programına kayıtlı (Azərbaycan dili indeksi 5706.01) Doç. Dr. Mehriban ASADULLAYEVA tərəfindən araştırılacaq olan “XIX ve XX yüzüyl başlarında Nahçıvan edebi ortamının temsilcilerinin sanatsal dilinin özellikleri” başlıklı tez konusu temelinde hazırlanmıştır. Bu çalışma, araştırma projesi kapsamında Doç.dr. Mehriban ASADULLASOY (GULİYEVA) tarafından “Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin poeziyasında satirik üslubun bədii dil xüsusiyyətləri” tezi olaraq hazırlanmıştır.

ARTISTIC LANGUAGE CHARACTERISTICS OF THE SATIRICAL STYLE IN THE POETRY OF THE REPRESENTATIVES OF THE NAKHCHIVAN LITERARY ENVIRONMENT

Abstract

The historical events that took place in the social and political landscape of Azerbaijan at the beginning of the 20th century also influenced literature and presented inspiration vibes for poetry. "Molla Nasreddin" magazine, which provided exceptional services in the formation and development of satirical traditions in Azerbaijan, played an invaluable role in the formation of social awakening and renaissance ideas, served the interests of national unity and national language in complex social and political processes, and was always at the forefront of the national awakening movement, supported the people of the pen who selflessly fought against the common people and cultural backwardness until the end, believing in miraculous power of the word. The scope of the poems written in satirical style in this period is comprehensive and vast scoped, as well as rich in artistic means of description. The poets who presented their revolutionary democratic ideas with the lively expressions of the vernacular language wrote poetry examples in the caricature style of the literary language expressing unanimity of views in such issues such as awakening from ignorance of the world and blindness. In the poems written by Mollanesraddinchi poets on revolutionary topics, freedom of thought, taking advantage of the possibilities of free poetry, an active aesthetic approach to the reflection of reality was manifested, attention was paid to the quality of the artistic language, and examples of poetry in the revolutionary spirit were created based on the harmony of free thoughts. Molla Nasraddin poets, who turned social deformities they disliked into the target of criticism in social life, skillfully used the power of satire. In their poems, the national awakening movement became the leading theme directly related to the social environment, every change of life was treated in simple language, naturalness and color were preserved. The vocabulary of the satire language has reflected the expressive possibilities of the national language in accordance with the dynamics of social and political life.

Keywords: Literary environment, artistic language, poetic language, satirical language, language and style

Giriş

Mövzunun aktuallığı

Məqalədə satirik istiqamətdə yazılan poetik əsərlər təhlilə cəlb olunmuşdur. Milli ədəbi dəyərlərin ümumbəşəri məzmununu üzə çıxarmaq, ötən əsrlərin bədii irsinə qayğı ilə yanaşmaq, yeni filoloji baxışı formalaşdırmaq üçün klassik irsə müraciət hər zaman aktualdır. XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik üslubunun dil - üslub xüsusiyyətlərinin yenidən araşdırılması mövzunun aktuallığını şərtləndirir. Bu baxımdan XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik üslubda yazdıqları şeirləri üzərində elmi araşdırma aparılmasına ehtiyac duyulmuşdur.

Tədqiqatın predmeti və obyektı

Tədqiqatın predmeti XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik üslubda yazdıqları poeziya nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətləridir. Tədqiqatın obyektı isə XX əsrin əvvəllərində yazılan ədəbi-bədii nümunələrdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri

Məqalədə əsas məqsəd XX əsr Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik şeirlərinin dil və üslub xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir. Məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün aşağıdakı istiqamətdə vəzifələrin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- şairlərin leksik-semantik xüsusiyyətlərini təhlil etmək;
- XX əsrin əvvəlləri ədəbi mühitin mövqeyini müəyyənləşdirmək;
- bədii nümunələrin əsasında dil və üslub məsələlərinin araşdırmaq;

Tədqiqatın elmi yeniliyi

XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik üslubda yazdıqları poeziya nümunələri ilk dəfə sistemli şəkildə dilçilik aspektində səciyələndirilməsi, dil və üslub proseslərinin bütövlükdə tədqiqat obyektinə çevrilməsi tədqiqatın elmi yeniliyini və əhəmiyyətini şərtləndirir. XX əsrin əvvəllərində bədii dilə dair elmi - nəzəri araşdırmaların təhlili müstəvisində nəzərdən keçirilmiş məqalənin quruluşunda bədii fakt kimi dəyərləndirilərək elmi müstəvidə yeni baxışı formalaşdırmışdır. Xalq danışıq leksikasını, bədii təsvir vasitələrinin orijinal cəhətlərini meydana çıxarmaq, ritm və intonasiya qaynaqlarını nəzərdən keçirmək elmi tədqiqat işinin elmi yeniliyi şərtləndirir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti

Elmi məqalədən ədəbi dilin əsas xarakterik cəhətlərini, ümumiyyətlə, XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin satirik üslubda yazdığı poeziya nümunələrinin dil və üslub xüsusiyyətlərini öyrənmək məqsədilə mənbə kimi müraciət etmək olar. Eyni zamanda, ədəbi-bədii prosesin lirik janr istiqamətində dil və üslub problemləri müasir elmi təfəkkür səviyyəsində təhlilə cəlb edilmişdir. İlk dəfə olaraq XX əsrin əvvəlləri Naxçıvan ədəbi mühiti nümayəndələrinin zəngin nəzəri baza üzərində sistemli şəkildə tədqiqat predmeti olmuşdur ki, bu da həmin dövrün irsinin dili və üslubi meylləri haqqında təsəvvürlərin dolğunlaşmasına imkan yaradır. Ədəbi mühitin irsnə yeni baxış və yaradıcı münasibətlə bağlı dil problemlərinin araşdırılması elmi - nəzəri baxımından faydalıdır.

Yöntem

XX əsrin əvvəllərində satirik ruhun hakim olduğu şeirlərin mövzu dairəsini inqilab, azadlıq, vətən, xalq dil, mədəniyyət kimi məsələlər əhatə etmişdir. Şifahi xalq ədəbiyyatı qaynaqlarında olduğu kimi, yazılı ədəbiyyatın ilkin nümunələrində də əsasən öyüd - nəsihət, tərənnüm xarakterli yazılar üstünlük təşkil etmiş, ictimai - siyasi vəziyyət, baş verən hadisələrə vətəndaş münasibəti öz əksini tapmışdı. Göründüyü kimi, dövrün ictimai - siyasi mənzərəsində baş verən tarixi hadisələr ədəbiyyatdan yan keçməmiş, poeziya üçün qaynaq rolunu oynamışdır. Cəmiyyətin inkişafı nəticəsində insanlar arasındakı təbəqələşmənin getdikcə daha aydın nəzərə çarpması ziddiyyətli məqamların ortaya çıxmasına səbəb olmuş, ictimai etiraz, tənqid və təcridən satira yaradıcılığının inkişafına səbəb olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində qələmə alınan əsərlərdə milli oyanış hərəkatı aparıcı mövzuya çevrilmişdir. XX əsrin əvvəllərində mürəkkəb ictimai – siyasi şəraiti dövrün ədəbiyyatına əsasən də, satirik ruhlu şeirlərə olduqca ciddi şəkildə təsir göstərmişdir. Sosial həyatda görmək istəmədikləri ictimai eybəcərlikləri tənqid hədəfinə çevirən molla-nəsrəddinçi şairlər satiradan məharətlə istifadə etmişdirlər. M.T.Sidqi, Q.Şərifzadə, C.Məmmədquluzadə, M.S.Ordubadı, Ə.Qəmküsar, H.Cavid, Ə.Məhbus, S.Səbri kimi sənətkarlar XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ədəbi prosesin formalaşmasında müstəsna rol oynamışdılar. Bu dövrdə yazılan satirik üslubda yazılan şeirlərin mövzu dairəsi hərtərəfli və zəngin olduğu kimi, bədii təsvir vasitələri ilə də bir o qədər də zəngindir. İnqilabi demokratik fikirlərini xalq dilinin canlı ifadələri ilə təqdim edən şairlər dünyadan bixəbər olmaq, cəhalət yuxusundan ayılmaq kimi məsələlərdə birləşmiş, dil, ifadə nöqtəyi – nəzərindən formalaşmış ədəbi dilin satira üslubunda poeziya nümunələri yazmışdılar.

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında satirik şeirin mövqeyi, daşdığı ideya - estetik funksiya klassik şeir ənənələrindəki dil – üslub xüsusiyyətləri ilə üst – üstə düşmüş, ədəbi mərhələdə satirik ruhda ironik çalarlarla zəngin dil, metaforik təfəkkür, satirik ahəng kəsb edən tənqidi yanaşma özünü göstərmişdir. Satirik poeziya ədəbiyyatın digər növ və janrlarından təcrid olunmuş formada deyil, ədəbi vəhdətdə, vahid ədəbi - tarixi prosesin tərkib hissəsi olaraq fəaliyyət

göstərmişdir. Azərbaycanda satira ənənələrinin formalaşması və inkişafında müstəsna xidmətlər göstərmiş “Molla Nəsrəddin” jurnalı ictimai oyanış, intibah ideyalarının təşəkkülündə əvəzsiz rol oynamış, mürəkkəb ictimai - siyasi proseslərdə milli birlik, milli maraqlara xidmət mövqeyində fəaliyyət göstərən hərəkatın daim ön sıralarında dayanmış, sözünün ecazkar qüdrətinə inanaraq avamlıq, mədəni geriliklə fədakarcasına mübarizə aparan qələm əhlini sonadək dəstəkləmişdir. Ölkənin ictimai - siyasi, sosial - mədəni həyatında baş verən hadisələrə realist - tənqidi mövqedən yanaşaraq onlara demokratik düşüncə tərzini ilə münasibətini bildirən “Molla Nəsrəddin” jurnalı XX əsrin başlanğıcında, gərgin və təlatümlü proseslərin cərəyan etdiyi dövrdə qələmini sərt bir formada öz əməlləri ilə millətə düşmən olan qüvvələrə qarşı çevirmişdir. Bu dövrdə qələmə alınan poeziya nümunələrində tipin nadanlığı, şəxsi mənafeyini hər şeydən üstün tutması, yeniliyə düşmən olması və digər bu kimi hallardan irəli gələn eybəcərliklərin ifşasına gah satirik formada, gah da ciddi planda münasibət bildirilmiş, poeziyaya tamamilə yeni ideya - estetik keyfiyyət qazandırılmışdır.

Satira dilinin lüğət tərkibi əvvəlki dövrlərə nisbətən ümumxalq dilinin ifadə imkanlarını ictimai – siyasi həyatdakı dinamikaya uyğun əks etdirmişdir. Bu dövrlərdə qələmə alınan satira nümunələri birbaşa ictimai mühitlə bağlı olmuş, həyatın hər bir dəyişikliyinə münasibət göstərmiş, təbiiliyi və koloritini də qoruyub saxlamağı bacarmışdır. Mollanəsrəddinçi şeir məktəbinin yetirmələri, ondan mənəvi güc alan satiriklər vətənə, millətə biganəliyə, nadanlığa, ictimai – eybəcərliklərə qarşı sözün təsir gücündən istifadə edərək belə halları tənqid etmiş, xalqı tərəqqiyə, maarifə, milli istiqlal arzularının gerçəkləşməsinə çağırmışdılar. Nizami Xudiyev “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında XX əsrin əvvəllərində satirik dildə yazılan əsərlərin xalqın bədii düşüncəsini, təfəkkürünü, eyni zamanda xalq dilinə uyğunlaşmasını qeyd etmişdir: “Satirik - realistlərin dilinin sintaksisi çox zəngin olub xalq dilinə əsaslanır – klassik nitq standartlarından bu və ya digər dərəcədə imtina etmək, “hər dəfə yenidən” xalqdan gəlmək mollanəsrəddinçilərin sintaksisinin keyfiyyətini müəyyən edir (Xudiyev, 2012: 567). Satirik üslubda ədəbi ənənələrə əsaslanan qəliz dil hökm sürsə də, zamanın tələbindən irəli gələn məsələlərin təqdimində dil və üslubda sadəlik özünü bütün tərəfləri ilə göstərirdi. Yiğcam süjet qurmaq bacarığı, inkar pafosunun konkret reallaşma formaları, rəngarəng xarakterlər, bədii dil novatorluğu, xalq dilinə yaxınlıq, intonasiya, təbii və inandırıcı şəkildə nəql etmə satirik üslubun başlıca məqsədinə çevrilmişdir. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi” kitabında tipin nitqində danışq dilinə məxsus söz və ifadələrin yer almasının dilin inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsiri sadə fikirdə öz təsdiqini tapmışdır: “Tipin tələffüz tərzini, savad dərəcəsi, dil mədəniyyəti, şivə xüsusiyyətləri onun şəxsiyyətini bildirən dil faktları qabarıq şəkildə ifadə edilirdi (Məmmədov, 2005: 12). İdeya – məzmun yaxınlığı olan bu şeirlərdə təsvir prinsipləri və gerçəkliyə yanaşma şair və yazıçıların fərdi üslublarında da qabarıq müşahidə edilirdi. Dil və ifadə tərzinin rəngarəngliyi, təhkiyə manerası, əhvalatın nəql etmək üsulu satirik şeir nümunələrinin ritmik quruluşuna və bədii dilin estetik mahiyyətinə təsirsiz qalmamışdır. Satirik şeirin novatorluğu məzmunla, ideya, bədii forma və dil sənətkarlığında özünü aydın şəkildə biruzə vermişdir. “XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası” da satirik poeziyanın mövzu dairəsinin geniş, satirik tiplər qalereyasının çoxçeşidliyi, inqilabi – demokratik məzmunu ilə seçilmiş dövr olduğu diqqətə çəkilmişdir: “XX əsrin əvvəllərində xalqın həyat və məişətində, inqilabi – siyasi və beynəlxalq aləmdə baş vermiş elə mühüm hadisə yoxdur ki, satirik şeirdə yeni və orijinal bədii boyalarla əks olunmasın. Bu mənada dövrün satirik poeziyasını mənsub olduğu

xalqın dünyagörüşünü, əxlaq – mənəvi simasını, həyat və mübarizəsini bütün tipik cəhətləri ilə əks etdirən güzgüyə bənzəmək olar” (Məmmədov, 2005: 4).

Əli Məhbus XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan poeziyasında klassik ənənələri müəyyən qədər davam etdirmiş cəmiyyətdə gedən ictimai – siyasi məsələlərə münasibət bildirmiş, “Molla Nəsrəddin” jurnalının mütərəqqi ənənələrini davam etdirmişdir. Əli Məhbusun poeziyasında tənqidi realizm fikrin poetik ifadəsində gizli tendensiyalılığa, fikrin üstüörtülü, dolaylı ifadəsi məsələləri Mirzə Ələkbər Sabirin bulaq kimi çağlayan poeziyasına söykənmişdir. M.Cəfərin “Cavidi xatırlarkən” kitabında yer alan məqaləsində 1905 - ci ildən başlayaraq yeni satirik şeir dili və üslubunun yaradıcısı olan Sabirin ciddi siyasi, ictimai - lirik şeir dilinə gətirdiyi yeniliklərdən bəhs edərək yazır: “1906 – 1910 - cu illərdə Sabir satirik şeir dili və üslubunda demək olar ki, böyük bir inqilab yaratdı. Sabir klassik və xalq şeirinin dil və üslub ənənələrinə əsaslanaraq, satirik şeir dili və üslubunun elə parlaq, yeni, müasir, orijinal nümunələrini yaratdı ki, bu nümunələr ondan sonra gələn bütün satirik şairlər üçün parlaq bir nümunə, yeni bir ədəbi məktəb oldu” (Orucəliyev, 2012 s. 218). Böyük səlafi kimi Əli Məhbusun da hədəfi cəmiyyətdə vətəndaşlıq düşüncəsinin formalaşdırmaq olmuşdur. Milli şüurun vətəndaşlıq düşüncəsindən qaynaqlandığını diqqət mərkəzində saxlayan şair bütün yaradıcılığı boyu vətəndaşlıq düşüncəsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Məhbusun satirik dilinin təhkiyəsi sadə, asan başa düşülən və yadda qalandır, onun dili xalqın canlı dili, şifahi xalq ədəbiyyatından istifadə yolu ilə zənginləşmişdir. Ciddi şeirlərində də satira elementləri, kinayə və istehzanın qüvvətli olması şairin səlflərinin yolunu davam etdirməsindən xəbər verir. Şair yeknəsək bir yolla getməmiş, satirik şeirlərində qoyulan mövzular aktuallığını qoruyub saxlamışdır. Məhbusun şeirlərində sözlərin qrammatik qanunauyğunluq əsasında müəyyən ardıcılıqla düzülüşü, hadisələrə münasibətdən asılı olaraq məntiqi vurğunu nəzərə çarpdırmaq məqsədilə müəllif dili ilə personajın nitqi arasında struktur və sintaktik əlaqə düzgün şəkildə qurulmuşdur. Fikrin obrazlı ifadəsi, hadisəyə şairin eyhamlı, çox incə tərzdə münasibəti diqqətə çarpmışdır. Şairin satirik şeirlərində sosial bəlalər, çatışmazlıqlar özünəməxsus şəkildə təsvir edilmiş, tənqid, ifşa və tərbiyə xüsusiyyətindən kənarlaşmamış, xalqın ictimai – siyasi fəallığının güclənməsində mühüm rol oynamışdır. Cəmiyyətdə fəal həyat mövqeyi tutan, dövr üçün tipik olan müasirlərinin təsviri Əli Məhbusun poeziyasının əsas qayəsini təşkil edir. Şeirlərində ictimai – siyasi mövzuları, həyatda baş verən hadisələrlə reallıq işığında nəzmə çəkən şair “Lal ol, dilim” rədifli şeirində yüksək sənətkarlıqla mənəaltı fikirlər ideya – məzmunu ilə bir – birini tamamlamışdır:

İndi bir əyyamdır, hər gədə bir şah olur,

Xəlqi salır gör necə əngələ, lal ol, dilim.

Bu fələki - hiyləgər hiç kəsə etməz vəfa,

Üstünə xəncər əgər çəksələ, lal ol, dilim (Qədimov, 2019: 86).

XX əsrin əvvəllərindən etibarən şeirlərdə sözlərin bəzisi uyğunluq, həmahənglik yaratması üçün gah əlavə hərf artırılmış, gah da ixtisar edilərək işlədilmişdir. Əli Məhbus şeirdə *əngələ* sözü ilə qafiyə yaratsın deyə *çəksələ* sözündəki *r* samitini ixtisar edərək işlətmişdir. Eyni hala digər şairlərin yaradıcılığında da rast gəlmək mümkündür. Belə ki, sözün kök sonluğuna

uyğunlaşdırılması halı C.Məmmədquluzadənin “Dedilər” (Məmmədquluzadə, 2004: 617) şeirində də təkrar olunmuş məmnunluq, sevinc bildirən *oxqay* nida sözü ilə qafiyə rəbitəsi yaranması üçün *yuxula* feilinə y samiti artırılmışdır. Bu cür həm qrammatik, həm də poetik funksiya daşıyan qafiyələr şeirin ritmini və ahəngdarlığını artırmağa xidmət etmişdir:

Sərhəddi – vətən zülm oduna yanı, cəhənnəm,

Kürdə, kazağa, saldata talanı, cəhənnəm,

Övrət – uşağın isməti, həm qanı, cəhənnəm,

Yat, baxma ö gözlərdən axan sel kimi yaşə,

Tərpənmə axund cəkgilə yorğanuvu başə (Məmmədquluzadə, 2004: 636).

C.Məmmədquluzadənin satirik üslubda yazdığı şeirdə yandı əvəzinə *yan*, talandı əvəzinə *talanı* kimi işlədərək etmiş, poetik fiqurun ifadə formalarından olan bədii təkririn müxtəlif formalarından üslubi priyom kimi istifadə edərək təlqin etmək istədiyi fikrin effektiv təsirini gücləndirmiş, misraların poetik tutumunu qüvvətləndirmiş, eyni zamanda Cənub qrupu dialekti daşıyıcısının tələffüzünə müraciət edərək loru danışığı bədii sferaya gətirmişdir. Bədii dilin üslubi semantikasını geniş imkanlarını daha çox satirik ədəbiyyatda göstərmişdir. Belə ki, xalq dilinin söz və ifadələri, loru danışığı daha çox satirik üslubda fəal olmuş, fəal işləklilik tezliyi qazanmışdır. “XX əsr satiriklərinin dili üçün səciyyəvi üslubi faktlar xalq danışığı dilindən geniş istifadə, lüğət vahidlərində, sintaksisdə loraluq, satirik çoxmənalılıq tipin öz dili ilə ifşası əsas mövzu götürülürdü” (Axundov, Məhərrəmov, İsmayılova, Aslanov, Məmmədov, Əlizadə, Parənci, 2007: 13). Cəlil Məmmədquluzadə “Xoş ol zaman ki, xalq yatıb bizəban idi” (Məmmədquluzadə, 2004: 612) şeirində ifadəli təkrarlar, mənası asan başa düşülən leksik vahidlər, ardıcıl düzülən eyni tipli leksik vahidlər vasitəsilə dövrün ictimai geriliyini satirik dildə ifşa etmişdir. Klassik şeir qaydalarından, təsvir və ifadə vasitələrindən, klassik şeirin ədəbiyyatdan gələn tərkiblərə, dövrü üçün anlaşılan olan ərəb – fars sözlərinə müraciət etmişdir. C.Məmmədquluzadə azadlıq probleminin bədii əksində rəmzlərdən, aşiq – məşuq münasibətlərinin ənənəvi obrazlarına yeni məzmun aşıllamaq məqsədilə istifadə etmişdir:

Ey xoş gün ki, deyirdiz mənə dindikcə, bəli

Oxuyardım sizə hər ləhzə bu dadlı qəzəli

Nə ola, dəyməyə bu süfrəyə əğyarın əli,

Vəli “Molla Nəsrəddin” çıxacaq mış nə bilim? (Məmmədquluzadə, 2004: 621).

Əliqulu Qəmküsar ictimai məzmun daşıyan lirik şeirlərində həyatın mövcud çatışmazlıqlarını, tarixi faciə və konfliktləri vətəndaş mövqeyindən sərrast müşahidələri əsasında nəzmə çəkmiş, fikrin ifadəsini klassik üsluba xas ifadələrlə kəskin şəkildə deyil, satirik xarakter daşıyan kinayə vasitəsi ilə həyata keçirmişdir:

Hörmət qazan, et şənini hər yerdə müraat,

Fürsət ki, düşübdür əlinə boşlama, heyhat!

Türkdənsə yavuvdur sənə avropalı min qat,

Gir ingilisin bəstinə, qıl əhdinə peyman (Qəmküsar, 2006: 33).

Əliqulu Qəmküsarın “Füzulinin beşlətmə” si Füzuli lirikasına məxsus təsvir üslubunun davamı kimi qiymətləndirilə bilər:

Aldadıb xəlqi bütün, kəndimə qıldım mayıl,

Ərşeyi – mənbərə çıxcaq sölərəm latayıl,

Siğəsiz gün keçirib olmaraq əsla qafil,

“Canı canan diləmiş, verməmək olmaz, ey dil,

Nə niza eyliyəlim, ol nə sənindir, nə mənim” (Qəmküsar, 2006: 50).

Klassik üslub və manerasına, qəlib ifadələrə müraciət edən şair türk dilinin ilk yazılı qaynaqlarında yer alan *özüm* qayıdış əvəzliyini türkiyə türkcəsində *kəndi* şəxs əvəzliyi kimi işlətməmiş, eyni zamanda Naxçıvandıyerli əhalinin danışığında yer alan *latayır* sözünü boş, xoşagəlməz söz, ağzına gələni danışmaq mənasında işlədərək yerli koloriti üzə çıxarmışdır. “Ədəbiyyat” şeirində Əliqulu Qəmküsar klassik dildən komik və satirik keyfiyyətli nitqin dolğunlaşmasına şərait yaratmışdır:

Get soruş, öyrən, gör, aya, bunları kimlər seçib,

Onların kim qəddinə bu xələti ölçüb – biçib,

Hər biri yüz min fırlıdaq işlədib, zorən keçib,

Ayda on min donluq alsın, müftə olsun kamiran,

Əlaman bu müstəbidlərdən, ilahi, əlaman! (Qəmküsar, 2006: 90).

Şair emosional müraciət zamanı müsahibinin adını çəkmədən *aya* vokativ vahidi vasitəsilə təsvir obyektinə müraciət edərək fakt, hadisə, şəxs haqqında məlumat vermiş, giley – güzarını canlı nitqin zəngin, emosional laylı ilə real şəkildə ifadə etmişdir.

Vaqifin “Görmədim” müxəmməsini üslub cəhətdən eyniadlı qoşmasında xatırladan Hüseyn Cavid ictimai gileyini sadə və səmimi ifadələrin daxilində təqdim etmişdir:

Görmədim əsla dikənsiz gül, qaranlıqsız işıq,

Hər visalı daima tə'qib edər bir ayrılıq.

Söylürlər: “Daimi zevqi - səadət var”, yazıq!

Seyr edib boş iddiadan başqa bir şey görmədim (Cavid, 2005: 69).

Azərbayca ədəbiyyatının görkəmli romantik şairi Hüseyn Cavidin sadə dildə qələmə aldığı realist şeirlərində tənqid hədəfinə aldığı cəhalət və geriliyi romantik üslubda bədii yanaşmalar edərək səs təkrarları, ritm və intonasiyanın bədii imkanları vasitəsilə üzə çıxarmışdır. Satirik üslubun bədii intonasiyasında əsas ahəng sabit deyil, dəyişkən səciyyə daşmışdır. Şeirin ifadə etdiyi böyük məna, ictimai – fəlsəfi fikir fərdi üslubun estetik mahiyyətinə təsir etmişdir.

Hüseyn Cavid maddi – mənəvi təcavüzlərə, talanlara, işğallara məruz qalan türk dünyasının ciddi sosial – siyasi problemlərinə qarşı xalqını məsuliyyətli olmağa, ayıq – sayıq olmağa səslənmiş, bədii tutumlu misralarda Bakıya pafos və emosiya ilə müraciət etmiş, misralar arasında əlaqələndirici rol oynayan çağırış intonasiası, *ey* nidası ilə gizli eyhamını vurğulamışdır:

Ey türk eli! Ey milyonlar ölkəsi!

Saqın, duyma nədir bu hal, bu dəhşət;

Titrətməsin səni şu qardaş səsi,

Korluq, sağırlıq o da bir səadət! (Cavid, 2005: 137).

İnqilabçı ruhda “şər deməsən, xeyir gəlməz” aforistik məzmun daşıyan misrada təzadlı məqam vasitəsi ilə dərin həyat fəlsəfəsini ifadə edərək cəhalət, zülm və ədalətsizliyə qarşı amansız mübarizə apararmış, “hər qaranlıq gecənin bir işıqlı sabahı var” deyiminin mayasında qorunan müdrik fikrə inamı gücləndirmiş, xalqı mübarizə ruhuna kökləyərək *hürriyyətin* qan bahasına alındığını vurğulamışdır:

Şər olmadıqca xeyrə qavuşmaq məhal olur,

Qəsvətli, sisli hər gecədən bir günəş doğar.

Hürriyyət öylə nazlı bir afət ki, pək vəqur,

Qan aqmadıqca kimsəyə gülməz o işvəkar.

Zatən bu, köhnə yurdumuzun köhnə adəti,

Hər tanrının qan içməyə var hüsni - rəğbəti (Cavid, 2005: 79).

Osmanlı ədəbiyyatının təsiri duyulan şeirdə danışıq dilinin özündən gələn sözlərə daha çox yer verilmişdir:

Uyuyor... Of! Ey bəlalı gönül,

Çırpınıb durma! Sən də sus artıq,

Vurma, sus! İştə susdu həm bülbül;

Dur, həyatım da getsə, dur azacıq,

Uyuyor çünki aşınayi - xəyal,

Uyuyor çünki qayeyi - amal (Cavid, 2005: 68).

Şeirdə emosionallığı ilə səciyyələnən nitq vahidlərinə müraciət olunmuş, şeirin ümumi ruhu, məzmunu ilə əlaqəli olaraq nida, təkrar və xitablara geniş yer verilmişdir. Cavidin poeziya dilində obrazlı, təsirli nitq üçün təkrarın müxtəlif formalarına müraciət yer alıb ki, bunlar ritmin yaradılmasına, yığcamlığın əldə edilməsinə, hərəkətin davamlılığı və intensivliyinə səbəb olmuşdur. Şair təzadlı fikirlərin təsiri ilə həzin istehza ilə susan, yatan millətin yeganə mübarizə silahı olan silkələməklə etirazını bildirmək istəmişdir. Danışıq dilində intensiv olaraq işlənən sintaktik təkrarlardan istifadə edən Cavid iki eyniadlı feilin *qiyamətdir qiyamət* ifadəsi ilə baş verən prosesin üstünlük dərəcəsini göstərmişdir. İctimai tənqid vasitəsilə cəmiyyətdə milli oyanış

prosesini alqışlayaraq təbii və səmimi bir dildə sevinc hissini ifadə edən Cavid məzmununa uyğun yüksək intonasiya, pafosla vətəndaşlıq mövqeyini əks etdirmişdir:

Oyan, ey piri - xoşdil!

Qalq, ayıl bir xabi - rahətdən!

Qiyamətdir, qiyamət!

Qalq, oyan, zevq al bu fürsətdən (Cavid, 2005: 58).

Şeirə vokativ sözlər, əmr formalı feillər xüsusi ahəngdarlıq gətirmiş, şairin gələcəyə nikbin baxışları türk ləhcəsində klassik şeirə məxsus izafət birləşmələri vasitəsilə lakonik şəkildə ifadə edilmiş, xalqı mürgüdən, keçmişin ətəltindən oyanmağa səsləmişdir.

Satirik üslubda yazılan şeir nümunələrində ərəb – fars sözləri, dini təriqətlə bağlı söz və ifadələrin bir hissəsi öz mənasında məzmununa uyğun şəkildə işlənmişdir. Klassik üslubla inqilabi – satirik üslub arasında ciddi fərqlər ortaya çıxmışdır. Klassik üslubda dini anlayışlarla bağlı olan sözlər müxtəlif planda istifadə olunur. Klassik sənətkarlar dini anlayışlı sözlərin mənasını saxlayanda onlara heç bir kinayə çaları verməmişdilər. Satirik üslubda işlənən dini sözlərin mənalari saxlanılsa da müəyyən məqsədlərə xidmət edilmişdir. Satirik şeirdəki dini anlayışı ifadə edən terminlər kəskin kinayə yaratmaq üçün işlədilmişdir:

Kamil paşa, kamilliyinə min bərəkallah,

Etdin nə gözəl millətini xürrəmi xəndan.

Tədbirlə, politkaya bütün, əshədi billah,

Dünyaları qıldın özünə valehü heyran (Qəmküsar, 2006: 33).

Mənşə etibarilə dini anlayışlara nüfuz edən söz və ifadələrdəki məna dəyişməsi, ayrı –ayrı üslublarda tamam başqa mahiyyətə xidmət etməsi çox geniş planda müşahidə olunur. Bu xüsusiyyət dua etmə, yalvarış, səcdə, tövbə ifadə mənalərində daha dolğun görünür. Dövrün nəbzini tutaraq, cəmiyyətdə baş verən hadisələrə münasibət göstərən Qurbanəli Şərifzadə fəryadını klassik poeziyanın və Azərbaycan şeirinin poetik lüğəti üçün xarakterik olan sözlər vasitəsilə əks etdirmişdir:

Gözdən rəvadi su yerinə xuni – dil gələ

Qan ağla, ey bəlalı gözüm, durmadan.

Aləm köçüb, yatıbdı bizim miri – qafilə,

Vahəsrətə, bu gün işimiz düşdü müşkülə,

Bu işlərin fəna görürəm intəhasını (Qədimov, 2009: 52).

XX əsrin əvvəllərində satirik üslub dil, vəzn, üslub, forma imkanlarını yeniləməyə çalışmış, ənənəyə də sadıq qalmış, klassik üslubla yanaşı, folklor üslubunu, canlı xalq danışıqı da özündə əks etdirmiş, tipik şivə detalını üzə çıxarmışdır. Bu dövrdə klassik ənənələrə əsaslanan və beynəlmiləl mahiyyət daşıyan satirik poeziya ədəbi təsir zəminində inkişaf etməyə başlamışdır. Satirik şeirlərdə yer alan rus və Avropa dillərinə aid sözlər dövrün geniş ictimaiyyəti tərəfindən az və ya çox dərəcədə anlaşılındır. Satirik şeirlərdə konkretlik və dəqiqlik yaratmağa xidmət edən

ictimai - siyasi məzmunlu *məşrutə* (Qəmküsar, 2006: 29), *irtica* (Qəmküsar, 2006: 29), *baykot* (Qəmküsar, 2006: 41), *uprava, qlasrı* (Qəmküsar, 2006: 40), *donos* (Qəmküsar, 2006: 74), *realrı, revol* (Qəmküsar, 2006: 634), *firqə* (Qəmküsar, 2006: 106) və s. kimi sözlər poeziya dilinin lüğət tərkibinin cəmiyyətdə baş verən hadisələrə əsaslı reaksiyasından xəbər verirdi. Satirik şeirlərdə alınma sözlərə üslubi məqsəd və bədii mətləbi sərrastlaşdırmaq üçün müraciət edilmişdir.

Sonuç

İfşa təsiri və ifadə üsulu güclü olan satirik şeirlərdə poetik obrazlılıq müqayisə yolu ilə həm təsvir, həm də ifadə vasitələrinin köməyi ilə estetik ideala xidmət etmiş, təşbeh, epitet, metafora, metonimiya, mübaliğə, bədii sual, bədii təzad, kinayə, təkrir kimi məcaz növlərindən yerində və bacarıqla istifadə edilmişdir. İnqilabi – demokrat fikirli ziyalılar, maarifçi – demokratlar satirik üslubda inkar pafosu, etiraz intonasiyası ilə inqilabi - demokratizmin məzmunu ilə üst – üstə düşən, demokratik cəmiyyətin qurulmasına xidmət edən şeirlər yazmağa istiqamətlənmişdilər. Realist ifadə üsulu mövzu, ideya, real həyat faktlarına söykənən bədii dil, obyektiv təhkiyə yolu ilə təsvir, tipin təbiətinin satirik üsulla açılması, bir sözlə, fərdiləşmə, tipikləşmə və ümumiləşdirmələrdə ustalıq özünü göstərmişdir.

Kaynakça

- Axundov, A., Məhərrəmov, R., İsmayılova, G., Aslanov, V., Məmmədov, M., Əlizadə, A., Parənci, F. (2007). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Dörd cildə. IV cild. Bakı, Şərq – Qərb.
- Cavid, H. (2005). *Əsərləri*. Beş cildə. I cild, Bakı, Lider.
- Xudiyev, N. (2012). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Bakı, Elm və təhsil.
- Qədimov, Ə. (2009). *Qurbanəli Şərifzadənin həyatı və yaradıcılıq yolu*. Bakı, Elm və təhsil.
- Qədimov, Ə. (2019). *Əli Məhbus və əsərləri*. Bakı, Nurlan.
- Qəmküsar, Ə. (2006). *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Şərq - Qərb.
- Məmmədquluzadə C. (2004). *Əsərləri*. Dörd cildə. I cild. Bakı, Öndər.
- Məmmədov, M. (2005). *XX əsr Azərbaycan şeiri antologiyası (1905 – 1920 – ci illər)*. Bakı, Şərq – Qərb.
- Orucəliyev İ. (2012). *Cavidi xatırlarkən (Hüseyn Cavid haqqında məqalə və xatirələr toplusu)*. Bakı, Zərdabi.

Extended Abstract

The historical events that took place in the social and political landscape of Azerbaijan at the beginning of the 20th century also influenced literature and presented inspiration vibes for poetry. "Molla Nasreddin" magazine, which provided exceptional services in the formation and development of satirical traditions in Azerbaijan, played an invaluable role in the formation of social awakening and renaissance ideas, served the interests of national unity and national language in complex social and political processes, and was always at the forefront of the national awakening movement, supported the people of the pen who selflessly fought against the common people and cultural backwardness until the end, believing in miraculous power of the word.

The scope of the poems written in satirical style in this period is comprehensive and vast scoped, as well as rich in artistic means of description. The poets who presented their revolutionary democratic ideas with the lively expressions of the vernacular language wrote poetry examples in the caricature style of the literary language expressing unanimity of views in such issues such as awakening from ignorance of the world and blindness.

In the poems written by Mollanesraddinchi poets on revolutionary topics, freedom of thought, taking advantage of the possibilities of free poetry, an active aesthetic approach to the reflection of reality was manifested, attention was paid to the quality of the artistic language, and examples of poetry in the revolutionary spirit were created based on the harmony of free thoughts.

Molla Nasraddin poets, who turned social deformities they disliked into the target of criticism in social life, skillfully used the power of satire. In their poems, the national awakening movement became the leading theme directly related to the social environment, every change of life was treated in simple language, naturalness and color were preserved. The vocabulary of the satire language has reflected the expressive possibilities of the national language in accordance with the dynamics of social and political life.